

VÄHETUNTUD FAKTE EESTI LUTERLIKE KOGUDUSTE AJALOOST NÕUKOGUDE VENEMAAL 1917-1945*

MIHHAIL ŠKAROVSKIJ

ALLIKAD JA HISTORIOGRAAFIA

20. sajandi evangeelse luterliku kiriku ajalugu Venemaal tervikuna ning sealhulgas eesti kogudused on praeguseni jäänud üheks ebapiisavalt uuritud teemaks nii Venemaa kui teiste maade historiograafias. Publitseeritud allikad praktiliselt puuduvad, sündmuste järgnevust võib taastada vaid raskustega, pastorite ja koguduseliikmete nimed on vähetuntud. Alles viimasel ajal on hakanud kujunema ülevaade repressseeritud ja usu pärast kannatanud luterlaste martüüriumist. Samal ajal on

* Artikkel on koostatud programmi "Mežregionalnie issledovanija v obšestvennyh naukah" ja Kennan Institute (USA) toetusel.

evangeelse luterliku kiriku liikmed moodustanud küllalt suure osa maa kõigist usklikest. Siin tuleb oma unikaalsuses esile Loode-Venemaa – konfessioon on enim levinud riigi selles osas, kus tema traditsioonidel on paljude sajandite pikkune ajalugu ja on alati silma paistnud vastupidavusega. Nimelt siin elas 1917. aastal peaaegu 200 000 eestlast, sealhulgas umbes 50 000 Petrogradis. Artikli kronoloogilised raamid on piiritletud 1917-1945, ühelt poolt Oktoobrirevolutsiooniga, mis muutis põhjalikult luterlike koguduste elutingimusi Venemaal, teiselt poolt ajaga, mil suleti viimased kirikud.

Venemaa arhiivides hoitavad dokumendid lubavad jälgida rida tähtsaid vähemtuntud aspekte eesti koguduste ajaloost valitud perioodil. See puudutab nende faktorite määramist, mis mõjutasid usuelu arengut, selle etappide eristamist, eesti kogudusi koordineerinud organite struktuuri väljaselgitamist, usuelule mõju avaldanud riiklike võimuorganite poliitika tundmaõppimist, pastorite ja koguduseliikmete represseerimise kohta andmete kogumist, mida võib kasutada kannatanutele ja nende sugulastele abi osutamisel, kirikutes mälestamisel, elulooliste teatiste koostamisel. Kahjuks ei võimalda olemasolev allikmaterjal jälgida mitmeid aspekte eesti koguduste siseelust.

Nagu juba märgitud, pole teemakohane vene historiograafia just mahukas. Nõukogude perioodil tegi klassipositsiooniline lähenemisviis ajaloole võimatuks antud probleemide vaatluse väljaspool vulgaarset ideoloogilist ja kriitilist konteksti. Olukord muutus, nagu teada, alles 1990. aastail. Nõukogude Liidus tegutsenud usuorganisatsioonide ajaloo vastu tekkinud huvi laineharjal ilmus mitmeid töid, mis nii või teisiti puudutasid valitud teemat. Eelkõige on vajalik mainida kahte uurijat: O. Kurilot ja O. Litzenbergerit, kes mõlemad kirjutasid algul

kandidaativäitekirja ja seejärel selle põhjal monograafia.¹ Seejuures valgustab Kurilo luterlaste ajalugu Venemaal XVI kuni XX sajandi lõpuni ja vaatleb kõiki regioone ja kõiki rahvusgrupe (sealhulgas eestlasi), tuues ära andmed nende arvukuse, asukoha, majandusliku tegevuse, vaimuelu, tavade ja kommete kohta. Loomulikult on nõukogude ajale töös pühendatud vähem tähelepanu, mõned olulised sündmused on esitatud fragmentaarselt või skemaatiliselt. Litzenbergeri väitekirja ja raamat on pühendatud perioodile 1917-1938, kusjuures peatähelepanu pööratakse saksa kogudustele ning Volgamaale. Eestlaste kirikuelust kõneldakse vähe. O. Kurilo on ka dokumentide ja teiste allikmaterjalide kogumiku "Luterlik kirik Nõukogude Venemaal (1918-1950)"² koostaja. Seoses evangeelse luterliku kiriku taassünniga 1990. aastail hakkasid ilmuma tema trükised – ajakirjad "Der Bote/Vestnik", "Naša Tserkov", "Inkerin Kirkko/Tserkov Ingrii", ajaleht "Inkeri". Nendes trükitakse regulaarselt väikeseid ajaloolisi artikleid, mälestusi, üksikuid dokumente. Näitena võib tuua memuaare Leningradi seminari (teoloogiliste kursuste) endiselt õppurilt 1920.-1930. aastatel pastor Johann Lellelt.³ Suurima panuse teema uuri-

¹ O. Kurilo, *Luterane v Rossii (XVI-XX vv.)*. Dissertatsija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk (Moskva, 1995); O. V. Kurilo, *Očerki po istorii luteran v Rossii* (Moskva, 1996); O. Litzenberger, *Evangeličesko-luteranskaja tserkov i sovetskoje gosudarstvo (1917-1938)*. Dissertatsija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk (Saratov, 1997); O. Litzenberger, *Evangeličesko-luteranskaja tserkov i sovetskoje gosudarstvo (1917-1938)* (Moskva, 1999).

² O. Kurilo, *Luteranskaja tserkov v Sovetskoj Rossii (1918-1950)* (Moskva, 1997).

³ J. Lell, "Evangeličesko-luteranskije bogoslovskie kursy v Leningrade", *Naša Tserkov* 3-5 (1996), 59-60.

misse on saksa teadlastest andnud professor Wilhelm Kahle, kes on kirjutanud ligikaudu 20 monograafiat ja artiklit luterlikust kirikust Venemaal.⁴ Tema raamatutes on ka eestlastele pühendatud lehekülgi. Tõsi, need raamatud on kirjutatud 1950.-1980. aastatel peamiselt Saksamaa arhiivide materjalidele toetudes, Venemaa arhiivide kogud olid sel ajal teadlasele ligipääsmatud ja praktiliselt neid ei kasutatud.⁵

Küllaltki aktiivselt on valitud teemat käsitletud soome ja rootsi historiograafias. Juba 1960.-1970. aastatel hakkasid ilmuma tõsised teaduslikud uurimused, mis olid pühendatud nii üksikutele soome ja soome-eesti kogudustele ning konkreetsetele pastoritele kui ka Ingerimaa kirikule tervikuna.⁶ Huvitava doktoriväitekirja luterlastest Peterburis 1917-1938 kirjutas Helsingi uurija Varpu Myllyniemi. Kõige olulisema sündmusena selles vallas tõusis esile rootslase Georg Lutheri põhjaneva monograafia ilmumine 2000. aastal.⁷ Üldistades oma eelkäijate kogemust ja lisades hulgaliselt uut materjali, on ta üksikasjalikult jälginud soome (sh soome-eesti) ja rootsi kogukondade ajalugu Venemaal ja Nõukogude Liidus XVIII-XX sajanditel. Kahjuks pole

⁴ Näiteks *Geschichte der Evangelisch-lutherischen Gemeinden in der Sowjetunion 1917-1938* (Leiden, 1974); *Aufsätze zur Entwicklung der evangelischen Gemeinden in Russland* (Leiden-Köln, 1962).

⁵ Saksa kirikuloolastest tuleks lisada kindlasti ka Erik Amburger, eelkõige tema koostatud biograafilise leksikoni tõttu: Erik Amburger, *Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: ein biographisches Lexikon* (Lüneburg, Erlangen, 1998). (Tõlkija märkus).

⁶ *Inkerin Evankelisluterilaisen Kirkon 350-Vuotis-Muistojulkaisu* (Helsinki, 1960); *Laurikkala inkerinsuomalaisten hengillinen isa. Inkerissa 1909-1937, Ruotsissa 1952-1957* (Uusikaupunki, 1970).

⁷ Georg Luther, *Herdaminne för Ingermanland II* (Helsingfors, 2000).

selles raamatus pea üldse kasutatud Venemaa arhiive.

Viimastel aastatel on ilmunud rida teatmeteoseid Peterburi pühakodade ajaloost, sisaldades õigeusu, katoliku ja luterlike kirikute kirjeldusi. Esimesena neist ilmus 1992. aastal teatmik "Hramy Peterburga", hiljem – kolmeköiteline kirikuajalooline entsüklopeedia uurijailt A. Kobakilt ja V. Antonovilt "Svjatyni Sankt-Peterburga". Viimaks, 1995. aastal M. Škarovskij osavõtul ja teaduslikul toimetamisel avaldas S. Schultz raamatu "Hramy Sankt-Peterburga (istorija i sovremennost)". Kõigis nendes teatmiketes leidub ka lühike kirjeldus Peterburi eesti kogukonna ajaloost. Informatsioon eesti kogudustest teistes Venemaa rajoonides sisaldub aga ainult ühes hiljuti E. Knjazeva ja G. Solovjova poolt välja antud teatmeteoses.⁸

Nagu näha, puudub siiani kompleksne uurimus antud teemast, valgustamata on jäänud ka paljud üksiküksimused.⁹

Käesoleva artikli allikalise baasi moodustavad kahe vene ja kahe saksa arhiivi materjalid. Autor on tundma õppinud laialdast dokumentaalset materjali, mida hoitakse Peterburi Riiklikus Keskarhiivis (*Tsentralnyi Gosudarstvennyi Arhiv Sankt-Peterburga*) (TsGA SPb),

⁸ *Luteranskje tserkvi i prihody v Rossii, konets XVIII v. – 1917 g.* (Sankt-Peterburg, 2001).

⁹ Eesti historiograafiast võib varasemast ajast mainida ühte ülevaateartiklit: Ilmar Arens, "Religioosne vaimsus – Eesti koloniaalühiskondade kandetalana Lähis-Venemaa aladel 1861-1943," *Estonia Christiana. Eximio domino Iohanni Köpp* (Stockholm, 1965), 227-241. Viimasel ajal on kirjutatud sarnasel teemal teistest Vene piirkondadest, mitte Loode-Venemaast. Vt nt Aivar Jürgenson, "Kirik ja kool Siberi eesti asundustes," *Acta Historica Tallinnensia* 4 (2000), 31-48; Marika Mikkor, "Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadeist," *Akadeemia* 7 (2001), 1476-1492; 8 (2001), 1769-1779; 9 (2001), 1996-2014. (Tõlkija märkus).

kuhu on koondatud materjalid religioossete kogukondade kohta kogu Loode-Venemaalt (tollasest Leningradi oblastist) alates 1917. aastast. Samuti on kasutatud võimalust töötada Saksamaa Välisministeeriumi fondi materjalidega Liiduarhiivis (*Bundesarchiv*) (BA) ja Evangeelse Kiriku Saksamaal Keskarhiivis (mõlemad asuvad Berliinis). Unikaalsed dokumendid represseeritud vaimulike ja ilmikute kohta olid eraldi kättesaadavad Vene Föderatsiooni Föderaalse Julgeolekuteenistuse Valitsuse arhiivis Peterburi ja Leningradi oblasti kohta (*Arhiv Upravlenija Federalnoi služby bezopasnosti Rossiiskoi Federatsii po Sankt-Peterburgu i Leningradskoi Oblasti*) (AUFSB SPb LO). Erilist huvi pakkusid gruppide arhiivi-uurimistoimikud, mis mõnikord sisaldasid andmeid kümnete inimeste kohta.

KOGUDUSEELU ARENG RAHVUSLIKU ENESETEADVUSE TÕUSU TEEL 1917-1928

Eestlaste massiline ümberasustamine Venemaa loodeossa 19. sajandi lõpul, 20. sajandi algul tingis seal suure hulga uute rahvuslike luterlike koguduste moodustumise. 1910. aastail olid Petrogradi kubermangu linnakoguduste seas eestlastest luterlaste arvu poolest suurimateks pealinna Jaani – 23 700, Narva – 8000, Jamburgi – 6000, Gdovi – 4200, Gattšina – 4000, Luuga – 3000 ja Kroonlinna – 1600 liikmega kogudused. Suuri külakogudusi leidis peamiselt läänepoolsetes maakondades, Eestimaa kubermangu piiri ääres, liikmete arvuga Teškovo – 8500, Domkino – 6000, Strjanovo – 3000 jne. Mõned neist eraldusid soome ja saksa kogudustest alles 19. sajandil, näiteks Jamburgi ja Teškovo kogudused. Märkatav osa eestlastest kuulus edaspidigi soome kogudustesse: Guba-

nitsõs oli neid 3000, Moloskovitsõs 2000, Žerebjatas 1200, Markovo-Järvisaaris 580. Ümberasunud moodustasid ka rea kolooniaid Pihkva ja Novgorodi kuberman-gudes, kuid suurimad eesti kogudused tekkisid sealsetes linnades: Toroptsõs – 6100, Pihkvas – 5200, Porhovis – 5000, Staraja Russas ja Šimskis – 4500, Novgorodis – 2900 koguduse liikmega. Teistes Vene impeeriumi rajoonides oli eesti kogudusi vähe ja nende liikmete arv reeglina väike. Näiteks Moskvas tekkis iseseisev Püha Eliisabeti kogudus alles 1913. aastal ja sinna kuulus vaid u 1000 liiget.¹⁰

1917. aasta sündmused kutsusid esile eesti rahvusliku liikumise tõusu. Varsti pärast Veebruarirevolutsiooni moodustati ühtne üleriigiline organisatsioon – Eesti liit, arutati kultuurautonoomia loomise ideed Venemaal elavatele eestlastele. Kiriklikus plaanis kujunes nõue ühendada Petrogradi kubermangu luterlikud kogudused Eestimaa kindralkonsistoriumi alla. Pärast iseseisva riigi moodustamist 1918. aastal eraldasid uued piirid kogudused nende kodumaast. Sellega seoses tekkis mõte luua eesti kindralkonsistorium, mis ühendaks Loode-Venemaa kogudusi. Puhkenud kodusõda lükkas mõtte realiseerimise kõrvale. 1918-1919 kolisid paljud pastoriid Eestisse, näiteks Johannes Hauboldt, kes oli Gdovi maakonnas hooldanud tervet rida kogudusi.¹¹ Mõned vaimulikud lahkusid koos kindral Judenitši valgekaartliku Loodearmee taganevate väeosadega, keda mõnda aega aitasid pealetungil Petrogradile Eesti väeosad.

Nõukogude võimu ettevõtmised kirikuvara natsio-

¹⁰ Leht (L.) 10-11, säilik (s.) 30, nimistu (n.) 7, fond (f.) 1001, TsGA SPb; V. Maamägi, *Estonitsõ v SSSR 1917-1940* (Moskva, 1990), 34-35; Kurilo, *Očerki*, 140.

¹¹ L. 145, köide (k.) 1, s. P-66784, arhiveeritud uurimistoimikute fond (a.u.f.), AUFBSB SPb LO.

naliseerimise osas puudutasid varsti ka eesti kogudusi. Kõige rikkam neist oli Peterburi Jaani kogudus. Selle maavaldusel (*Ofitserskaja* tänav 54) asusid peale kirikuhoone kuuekorruseline elumaja 30 korteriga, kolmekorruseline maja kolme korteriga ning neljakorruseline hoovimaja, milles asus kool 220 õpilasega ning orbude varjupaik. Kiriku juures olid ka kaks leskede maja ning vaeste abikassa. Eelkõige ähvardas natsionaliseerimisoht kiriku kapitali. 26. veebruaril 1919 oli koguduse nõukogu (konvendi presiidium) sunnitud justiitsasjade komissariaadi nõudmisel esitama andmed summadest, mida hoiti Rahvapangas, 2. aprillil aga vastama uuele järelepärimisele nende kapitalide otstarbe kohta. Saadud andmed ei rahuldanud võimu ja 24. aprillil palus Petrogradi Nõukogu justiitsosakond Keskuurimiskomisjonil kontrollida nende õigsust. Mõne kuu pärast konfiskeeriti kõik pangas hoiul olnud varad. Suvel 1919 osutusid natsionaliseerituiks ka kogudusele kuulunud hooned, 24. augustil palus koguduse nõukogu juba Keskeluasemekomiteel keelata asustamine korterisse 33 majas 54/1 *Ofitserskaja* tänaval, “kuna sellega rikutakse koguduse kiriklikku elu”.¹²

Kevadel 1919 nõudis Petrogradi Nõukogu justiitsosakond ka kõigi kirikus säilitatavate meetrikaraamatute esitamist. 20. mail palus kirikuõpetaja Jakob Valk (asus Eestisse 1919. aasta lõpus või 1920. aasta algul) ajapikendust. Kahe päeva pärast sai ta ettekirjutuse anda viivitamatult üle meetrikaraamatud, mis puudutasid aega enne 1900. aastat, ning ajapikenduse ülejäänute esitamiseks. Tulemusena andis koguduse nõukogu

¹² L. 2-9, 13, s. 129, n. 33, f. 7384, TsGA SPb; T. Tatsenko, “Nemetskie evangeličesko-luteranskije obštšiny v Sankt-Peterburge v XVIII-XX vv.” *Nemtsy v Rossii. Peterburgskie nemtsy* (Sankt Peterburg, 1999), 273.

kolmes etapis (20., 23. juunil ja 4. septembril) üle 47 aasta raamatud. Viimased meetrikaköited (1915-1920) anti ZAGS-i (perekonnaseisuameti) osakonnale üle juba 8. oktoobril 1923. Võimude nõudel esitas kogudus 9. novembril 1919 kiriku omandi inventarinimistu. Samal päeval sõlmiti koguduseliikmete üldkoosolekul rajooninõukogu esindajaga leping, mille kohaselt võisid usklikud kirikut tasuta ja tähtajatult kasutada. Lepingule kirjutas alla 189 inimest, 7 neist, teiste seas pastor Valk, valiti koguduse nõukogusse.¹³ Samuti sõlmiti lepinguid ka teistes eesti kogudustes.

Pärast kodusõja lõppu ja mõningast kirikuelu normaliseerumist kogunes 25.-26. septembril 1921 Gattšinas Põhjarajooni eesti koguduste esindajate kongress (sinod). Selle töös osales 44 delegaati, istungid avas saksa piiskop Konrad Freifeldt, millega rõhutati püüdlust hoida luterliku kiriku ühtsust. Sakslaste kõrval olid eesti luterlastel tihedaimad sidemed soomlastega ja nad soovisid neid säilitada. Nii juhtis kongressi esimeheks valitud Gattšina eesti koguduse pastor Oskar Palsa ka Lääne-Ingerimaa praostkonda. Oma tegevuses juhendus kogunemine 24. novembril 1920 Petrogradis vastu võetud "Ajutistest eeskirjadest Evangeelse Luterliku Kiriku Venemaal omavalitsemisel".

Kongressi delegaadid otsustasid ühehäälselt moodustada iseseisva Eesti Pea- (hiljem Kõrgeim) Kirikunõukogu, mis koosnes piiskopitiitliga esimehest, tema ilmalikust abilisest (viitsepresidendist), kahest vaimulikust ja kahest ilmalikust liikmest ning kolmest kandidaadist. Esimeheks (presidendiks) ja piiskopiks valiti üksmeelselt O. Palsa, vaimulikeks liikmeteks A. Jürge-son ja L. Schultz, ilmalikeks A. Lindberg (Gattšina), A. Pritson (Šimsk) ja F. Ilgeküüt (Petrograd). Peale selle va-

¹³ L. 11-12, 14-20, 84, 90-91, s. 129, n. 33, f. 7384, TsGA SPb.

liti K. Freifeldt üksmeelselt kõigi Venemaa eesti luterlike koguduste peapiiskopiks. Kongressi liikmed viisid ka sisse parandusi ja redigeerisid neile esitatud paranduste teksti Evangeelse Luterliku Kiriku Venemaal omavalitsemise ajutistele eeskirjadele, mille ühes paragrahvis räägiti, et koguduse kirikliku juhtimise kindlustamiseks tuleb 1. jaanuarist 1922 sisse viia maks iga koguduseliikme perelt, mis oleks võrdne 5 naela leiva maksumusega. Parandustega nähti ette ka neli Kõrgeima Kirikunõukogu (KKN) istungit aastas ja võimalus kõrvaldada piiskoppi ja pastoreid kuritegude ja kiriklike dogmade rikkumise eest.¹⁴

Oma esimesele istungile kogunes KKN Gattšinasse 12. detsembril 1921. Aukülalisena osales lisaks K. Freifeldile ka läti piiskop Johann Grünberg. Töö käigus räägiti peamiselt koguduste kindlustamisest pastorite ja jutlustajatega. KKN kinnitas ka kongressil arutusel olnud ajutiste eeskirjade parandused. 13. detsembril aga pühitses K. Freifeldt Oskar Palsa piiskopiks. Neil päevil registreeriti Nõukogu ka kohalikus rajooni täitevkomitees, tema aadressiks märgiti O. Palsa korter K. Marxi 59. KKN alla kuuluvates eesti kogudustes oli 1921. aasta lõpus 160 000 koguduseliiget, eestlaste koguarv riigis ulatus 200 000-ni. Edaspidi vähenes nende arv järk-järgult seoses emigreerumisega kodumaale. Niisiis elas vastavalt 17. detsembril 1926 läbiviidud rahvaloenduse andmetele Nõukogude Liidus 154 666 eestlast (kellest osa olid ateistid, osa aga õigeusklikud).¹⁵

Eesti KKN liikmed kuulusid Petrogradis 24. novemb-

¹⁴ L. 25, s. 223, n. 1, f. 6830; l. 13-18, s. 30, n. 7, f. 1001, TsGA SPb; Kahle, *Geschichte*, 201-203.

¹⁵ L. 5, s. 49, n. 9, f. 1001, TsGA SPb; Kahle, *Geschichte*, 203-204; Kurilo, *Očerki*, 148.

ril 1920. aastal saksa ja läti konsistooriumide poolt moodustatud Piiskoplikku Nõukogusse, võttes esimest korda selle istungist osa 1921. aasta novembris. 13 osalenust olid kolm eestlaste esindajad – piiskop O. Palsa, pastorid A. Jürgenson ja L. Schultz. Ka edaspidi osalesid nad kõige aktiivsemalt Piiskopliku Nõukogu töös.

Kiriklike väärtasjade äravõtmine 1922. aastal puudutas enamikku eesti kogudustest. Püüdes päästa reliikviaid vältimatust konfiskeerimisest võttis vaimulikud ette katse saata need välismaale. Aprillis püüdis Eesti saatkond Nõukogude Venemaalt raudteed mööda välja vedada 6 puuda (98,3 kg) kiriklikku vara, arvatavasti enamuses luterlike kirikute liturgilised riistad. See omand avastati ning konfiskeeriti riigi poolt. Mõne kuu pärast toimus väärtasjade äravõtmine tegutsevatest pühakodadest. Nii korjas erikomisjon Peterburi Jaani kirikust 30. juunil 1922 ära hõbeesemeid kogukaaluga 17,5 naela.¹⁶

Kujunenud olukorras toimus 25.-26. juunil Gattšinas Põhjarajooni eesti koguduste teine kongress. Sellel osales 35 otsustava ja 22 nõuandva hääleõigusega delegaati, kusjuures esimeste hulka kuulus 25 valitud esindajat 18 kogudusest Petrogradi, Novgorodi ja Pihkva kubermangudest. Vaimulikest osalesid kongressi töös peale piiskoppide O. Palsa ja K. Freifeldti pastorid A. Jürgenson (Petrograd), L. Schultz (Novgorod) ja abipastorid A. Masing (Teškovo), J. Oberschneider (Staraja Russa). Istungid avati O. Palsa ettekandega koguduste elust:

Eestlane kaldub kiriku ja kooli poole, pole küla, kus poleks ühiste jõududega ehitatud palvemaja ja koos sellega kooli. Kõige ülalöeldu tagajärg –

¹⁶ L. 80, 100, s. 129, n. 33, f. 7384, TsGA SPb; Litzenberger, *Evangeličesko* 1997, 93.

puuduvad kirjaoskamatud. Vaatamata sellele, et praegu eksisteerivad koolid olid samaaegselt majaks, kus pühapäeviti viidi läbi jumalateenistusi, üks ei seganud teist, kõikjal, kus oli keelatud koolides läbi viia jumalateenistusi, võtsid kolonistidest eestlased tarvitusele kõik abinõud, et saada selleks luba, paljudes kohtades luba ka saadi... Vaatamata sellele, et kirik on eestlastel, sakslastel, lätlastel ja soomlastel [tihti] ühine – kõik majanduslikud küsimused jm lahendatakse rahumeelselt ja sõbralikult, nagu seda nõuab siiras kristlik vendlus ja ligimesearmastus.

Pärast arutelu võttis kongress vastu otsuse, et koguduseliikmetel on hädavajalik valida majandusnõukogud kirikutes, mis kuuluvad mitmele kogudusele ja registreerida kõik palvemajad kohalikes täitevkomiteedes. Piiskop K. Freifeldti esinemises rõhutati, et “pastorid peavad olema küllaldaselt ette valmistatud oma tegevuse jaoks” ning selles sisaldus üleskutse, et neid tuleks koolitada Petrogradi jutlustajate kursustel. Kuid kuna õpetamine toimus seal valdavalt saksa keeles, panid mõned esinejad ette saata soovijaid õppima Soome või Tartu ülikooli. Tõsi, kõik need võimalused olid piiride suletuse tõttu ebareaalsed. Arvestades baptisti jutlustajate kasvavat mõju, kuulasid delegaadid O. Palsa ja A. Jürgensoni referaati “Ristimise sakrament ja valeõpetus (baptism)”. Esimest korda arutati ka võimalust anda juhtivaid kohti koguduses naistele. Algul võeti vastu otsus lubada neid jutlustajateks võrdselt meestega. Abipastoriteks nimetamise küsimuses hääled jagunesid: 13 delegaati hääletasid poolt, 16 vastu ja 6 jäid erapooletuks. Kokkuvõttes otsustati delegeerida lõpliku otsuse tegemine Piiskoplikule Nõukogule. Peale selle otsustas kongress arvata KKN-i juurde vaimulik komanderinguteks kogudustesse, mida parajasti ei teenitud, määrata nõukogu liikmeks üks abipastor ja

kinnitada J. Kasvandik KKN-i sekretäriks ja kassiriiks.¹⁷

Kongressi otsused olid eelkõige suunatud sellele, et korraldada paremini koguduseelu. Teravaimat probleemi kujutas endast pastorite nappus. Selle lahendamiseks levis eesti kogudustes nagu ka teistes luterlikes kogudustes nn “erakorraliste jutlustajate” või abipastorite institutsioon – isikud, kes võisid täita vaimulike ametikohustusi KKN-i loaga pärast eksami sooritamist. Veel 1921. aasta lõpus anti sellised load J. Oberschneiderile ja A. Masingule. Viimane oli väikese saekaatri omanik Ondrovo külas Oranjenbaumi maakonnas Petrogradi kubermangus ja teenis 1920. aastatel kuut kogudust – Teškovo, Gubanitsõ, Žerebjatski, Koporski, Novoselski ja Novoniskovitski. Seejärel määrati abipastoriteks Pihkvas Martin Eggi ja Gdovi maakonnas Rudolf Raudmund, kelle eksam ja ordineerimine toimusid 24. septembril 1923 eesti koguduste sinodil. Nad alustasid kohe aktiivset tegevust, nii õnnestus R. Raudmundil korraldada jõululaupäeval 1924 Domkino asulas suur kiriklik laulupäev seitsme koori osavõtul Gdovi maakonna kogudustest.¹⁸

Kuid ka abipastoreid ei jätkunud. Seepärast leidsid rakendust ka koguduseliikmete poolt valitud ja KKN-is registreeritud jutlustajad või pastorite abilised. Neil oli õigus jagada armulauda surijatele, ristida ja matta kirikukorra kohaselt. Mõned neist olid tegelenud sarnase tegevusega pikemat aega. Näiteks Karl Kriit sai veel 1903. aastal pastor Hauboltilt loa tegutseda jutlustajana, aga 1914. aastal konsistooriumi tunnistuse. Pärast

¹⁷ L. 10-13, s. 30, n. 7, f. 1001, TsGA SPb.

¹⁸ L. 28, k. 1, s. P-66784, a.u.f., AUFSS SPb LO; Kahle, *Geschichte*, 205.

pastori ärasõitu Eestisse 1918 hakkas Kriit tegelikult täitma tema ülesandeid, saades edaspidi loa KKN-st. Kuni 1930. aastate alguseni viis ta läbi vaimulikke talitusi Ladi ja osas Osmini rajoonist. Ainuüksi Petrogradi kubermangu lääneosas oli tollal 14 jutlustajat. Esiolgu tegelesid nad misjoniga, käies külades ja jutlustades, kuid seejärel keelasid võimud rangelt selle tegevuse. Kui Gubanitsõ kogudus 13. märtsil 1923 pöördus Gattšina maakonna täitevkomiteesse teatega D. Mihkelsoni ja I. Pooli jutlustajaks valimisest ja palvega lubada läbi viia teoloogilisi vestlusi Novo-Zahonje ja Lisino asulates, järgnes kategooriline äraütlemine.¹⁹

Ja ikkagi, vaatamata erinevatele takistustele, kiriku-elu arenes. Seda märgiti ka piiskop O. Palsa ettekandes eesti koguduste esindajate kongressi kolmandal istungjärgul 23.-24. septembril 1923 Gattšinas. Tekkisid uued kogudused, nende teenimine paranes tänu rea revolutsioonieelse staažiga õpetajate üleminekule kirikutööle. Et kasutada ettevalmistusaega intensiivsemalt, otsustati istungjärgul kuus kuud enne konfirmeerimist läbi viia eksam. Piiskopi ettekandest oli näha, et ta arvestas KKN-i organisatsiooni juhtimisel ainult Petrogradi, Pihkva ja Novgorodi kubermangude eesti kogudusi liikmete koguarvuga 150 000. Samal ajal tundis Nõukogu vastutust kõigi eestlaste eest, mis kutsus hiljem esile Palsa enda ja teiste vaimulike pastoraalsed külaskäigud Siberisse ja Kaukaasiasse.²⁰

Neli eestlaste esindajat – pastor Jürgenson, piiskop Palsa, ilmikud Ilgeküüt ja Kasvandik osalesid Üldsinodi töös 21.-26. juunini 1924. Avamisel luges Jürgenson

¹⁹ L. 198, s. 225, n. 1, f. 6830, TsGA SPb; l. 28, k. 1, l. 145, k. 2, s. P-66784, a.u.f., AUFSB SPb LO.

²⁰ Kahle, *Geschichte*, 204-206.

ette eesti koguduste tervituse. Vastavalt Üldsinodil vastu võetud põhikirjale kuulus Nõukogude Liidu Evangeelsesesse Luterlikku Kirikusse 17 sinodaalset ringkonda, kuhu kuulus 190 kogudust. Nendest kuulus eraldi Eesti ringkonda 6 kogudust Leningradi kubermangust: Peterburi Jaani, Kroonlinna, Gattšina, Moloskovitsõ, Teškovo ja Gubanitsõ, aga ka kogudused Novgorodis, Pihkvas ja Toroptsõs. Tegelikult oli eesti kogudusi kolm korda rohkem. Põhikirjas ette nähtud ja sinodi poolt valitud Evangeelse Luterliku Kiriku KKN-i kuulus läti, soome ja eesti rahvusvähemuste esindajana O. Palsa.²¹

Esimene eesti koguduste esindajate kongress pärast Üldsinodit toimus 21.-22. septembril 1924 Leningradi Jaani kirikus. Sellest võttis osa 60 delegaati. KKN-i ja koguduste vahelise sideme tugevnemisest annavad märku istungite protokollil kantud statistilised andmed Leningradi, Pihkva ja Novgorodi kubermangude koguduste kohta 1923. aastal: 993 ristimist, 921 konfirmatsiooni, 477 laulatust, 508 matust ja 12734 armulaualkäimist. Seoses uue põhikirjaga viidi läbi uued valimised KKN-i. Pea kõik tema liikmed säilitasid oma koha, ainult raskelt haigestunud Lindeburgi asendas Adomson (Pihkva). Tähtsaks uudiseks oli soome praosti Selim-Jalmar Laurikkala valimine KKN-i koosseisu, mis peegeldas tihedaid sidemeid eesti ja soome koguduste vahel, mis kasutasid tihti ühte ja sama kirikut. Tuleb märkida, et pärast piiskop Feliks Relanderi ärasõitu Soome 1923. aastal pöördusid Soome kogudused Oskar Palsa poole ettepanekuga asuda neid juhtima piiskopina. Tõsi, Palsa keeldus, kuid läks Ingerimaa soome KKN-i koosseisu.²²

²¹ L. 47, 49, R 901/69455, BA; Litzenberger, *Evangelischesko* 1997, 116, 117, 293.

²² Kahle, *Geschichte*, 206-207.

1924. aasta lõpul muutus eesti koguduste olukord märgatavalt keerukamaks. See toimus seoses Eestis 1. detsembril maha surutud kommunistliku ülestõusuga. Pärast seda kehtestati Leningradi kubermangus range kontroll eestlaste haridustegevuse üle. Arreteeriti mõningaid kogudusevanemaid ja jutlustajaid, näiteks Martin Pannel Strugi Krasnõe asulast. Võimude nõudel võis edaspidi läbi viia ainult üksikute kubermangude koguduste esindajate kongresse. Aktiviseerus juba varem alanud protsess kirikute sulgemiseks, mis asusid samas hoones kooliga. Selliseid kirikuid leidis mitte ainult küldes, vaid ka mõningates linnades ja asulates. Nii võttis veel 29. jaanuaril 1923 Kingissepa maakonna täitevkomitee vastu otsuse eesti Püha Laatsaruse koguduse kiriku sulgemisest Kingissepas (Jamburgis) "seoses asumisega ühe katuse all nõukogude kutsekooliga". Koguduseliikmed, keda oli kokku umbes 6000, püüdsid võidelda. 1. märtsil 1923 viisid nad läbi üldkoosoleku, valisid ümber alates aprillist 1919 ametis olnud koguduse nõukogu, kuid järgmisel päeval, 2. märtsil, pitseeriti kirik kinni. Üle kahe aasta seisis see tühjana ja augustis 1925 pöördusid usklikud Leningradi oblasti täitevkomiteesse palvega anda kirik neile tagasi. Siis likvideeriti kiiresti kiriku sisustus, 24. oktoobril veeti lattu kogu inventar, orel ja kirikuruumid anti üle maakonna rahvahariduse osakonnale. Pärast seda tegi Leningradi kubermangu täitevkomitee presiidium 31. oktoobril otsuse anda eitav vastus usklikte palvele.²³ 15. märtsil 1925 kirjutas Leningradi kubermangu täitevkomitee administratiivosakonna ülem Luuga maakonna täitevkomiteesse vajadusest sulgeda kooliga üha katuse all asunud eesti palvemaja Lug-Logi kõnnumaal. Tõsi, asi

²³ L. 4, s. 96, n. 9, l. 74-107, s. 181, l. 132, s. 1, n. 63, f. 1000, TsGA SPb.

hakkas siin venima ja palvemaja suleti alles 2. aprillil 1927 ning selle ruumid anti punanurga käsutusse.²⁴

Kõigile raskustele vaatamata märkis piiskop Palsa oma ettekandes Leningradi kubermangu eesti koguduste esindajate kongressil 20. septembril 1923, et koguduste elu areneb üldjoontes edukalt, märgatavalt on kasvanud konfirmantide ja armulaualiste arv. Samal ajal jäi endiselt teravaks vaimulike puuduse probleem. Juba Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul oli olukord eesti pastorigega Venemaal keeruline – 39st 14 ei vullanud eesti keelt ja viisid jumalateenistust kogudustes läbi raamatu abil, 17 vaimulikku tundsid keelt ebapiisavalt ja ainult 8 valdasid hästi. Eesti Luterliku Kiriku Nõukogude Liidus juhtkonna andmeil oli eestlastel 1926. aasta suvel vaid kolm akadeemilise haridusega pastorit, neli pastori asetäitjat ja kolm rändjultustajat, kes täitsid oma ülesandeid KKN-i korralduste põhjal. Raskusi oli eelkõige Leningradist kaugemal asunud koguduste teenimisega. Sel eesmärgil saadeti sinna aeg-ajalt pastoreid. 1926. aasta suvel sooritas piiskop Palsa isiklikult sellise sõidu Siberisse, kus kogudused olid jäänud isoleerituks kuni 1925. aastani. Peamiselt teenis ta Looderegioonist väljaspool asunud suurima eesti koguduse – Omski – palvemajades, kuhu kuulus enne revolutsiooni 3000 usklikku. Viibides Siberis mõned nädalad, viis piiskop läbi 40 jumalateenistust ja jagas armulauda rohkem kui 1000 koguduseliikmele. Sõidu tulemusel kogudused kasvasid. Reisi lõppjärgus Krasnojarskis Palsa haigestus ja ta suri 29. oktoobril 1926. Tema surm oli raskeks kaotuseks kogu luterlikule kirikule. Kuni piiskopi matusteni 2. novembril toimusid Leningradi kirikutes ja isegi Gattšina katoliku ja õigeusu pühakodades

²⁴ L. 496, s. 8, n. 8, f. 1001, l. 70, s. 5, n. 21, f. 7398, TsGA SPb.

igapäevased leinateenistused eesti, saksa, soome ja vene keeles.²⁵

Pärast Palsa surma läks eesti koguduste juhtimine teise auväärse vaimuliku – praost Aleksander Jürgensoni kätte. Ta oli Tartu ülikooli kasvandik, filoloogiadoktor, 1907-1921 Petrogradi ülikooli ja psühhoneuroloogia instituudi professor, seejärel eesti Jaani koguduse õpetaja ja alates 1925. aastast Leningradi evangeelsete-luterlike piiblikursuste professor. Juba oktoobris 1926 esindas Jürgenson eesti kogudusi praostliku nõukogu konverentsil, kuid tema formaalne valimine KKN-i esimeheks toimus jaanuaris 1927 Leningradi kubermangu eesti koguduste esindajate kongressil.

Kongress toimus 23.-25. jaanuaril Jaani kirikus 43 delegaadi osavõtul, kelle hulgas olid piiskop A. Malmgren, praostid Jürgenson ja Schultz, abipastorid A. Masing, M. Eggi, Artur Jürgens, J. Oberschneider, R. Raudmund ja selleks ajaks vangistusest vabanenud M. Pannel. Tervituskõnedega esinesid läti pastor Julius Zalit, Leningradi piiblikursuste (jutlustajate seminar) õppeosakonna juhataja praost Friedrich Wacker ja soome pastori asetäitja Antti Jäätinen. Kuna võimud lubasid läbi viia ainult kubermangu kongressi, valisid delegaadid ajutise KKN-i esimehe, “kuni kõigi eesti evangeelsete luterlike koguduste üleliidulise kongressini”. Kandidaate osutus sellele postile olevat kaks: A. Jürgenson sai 23 häält, L. Schultz 17 ning kolm jäid erapooletuks. Seejärel kuulati ära KKN-i aruanne ja ettekanded kohtadelt. Soovides “tõsta koguduste vaimulikku elu”, otsustas kongress pöörduda Evangeelse Luterliku Kiriku KKN-i poole palvega toetada luba anda välja vaimulikku kirjandust (piiblitlugusid, katekismuseid, lauluraama-

²⁵ Kurilo, *Očerki*, 149; Kahle, *Geschichte*, 207-210.

tuid). Teine palve Moskva KKN-le oli seotud ettevalmistavate piiblikursuste avamisega eestlaste jaoks, et nad saaksid hiljem astuda Leningradi jutlustajate seminari.²⁶ Sellele küsimusele pööras erilist tähelepanu Jürgenson. Oli palju eestlasi, kes soovisid seminaris õppida, kuid nende haridustase ei lubanud seda. Kuus kandidaati, kes olid 1926. aasta detsembris avaldanud soovi õppida, pidi Jürgensoni plaani järgi ette valmistatama järgmiseks seminari vastu võtmise tähtajaks 1928. aasta augustis. Kahjuks erinevatel põhjustel see plaan ei teostunud.

Eesti koguduste üleliidulist kongressi ei õnnestunud samuti läbi viia, kuid kasutades ära olukorda, et administratiivse reformi tulemusena moodustati suur Leningradi oblast, mis sisaldas kõigi loodekubermangude territooriumi ja Koola poolsaart, suutis Jürgenson saada loa Leningradi oblasti kongressi korraldamiseks 11.-13. septembril 1927. Sanktsiooni selle läbiviimiseks andis siseasjade rahvakomissari asetäitja V. Jegorov.²⁷ See kongress oli alates 1921. aastast omasugustest suurim. Praktiliselt erines ta vähe üleliidulisest, kuna peale 52 delegaadi sõitsid "aukälalistena" kohale kuus esindajat Krimmi, Omski jt kogudustest. Istungeid juhtisid praostid A. Jürgenson ja S.-J. Laurikkala. Valdava hääleteenamusega valiti esimene neist piiskopiks ja kongressile saabunud A. Malmgren pühitses 12. septembril Jürgensoni uude ametisse. Ettekannete põhjal selgus, et vaimulik elu kulges üldiselt normaalselt, kuid siiski tunti teravat puudust pastoritest ja vaimulikust kirjandusest. Vastuseks palus KKN-i esimees teatada, kui palju ja milliseid raamatuid täpsemalt oleks vaja konkreetsetes kogudustes. Kongress otsustas ka hakata korraldama

²⁶ L. 34-37, s. 49, n. 9, f. 1001, TsGA SPb.

²⁷ *Ibid*, l. 43-46.

koduseid jumalateenistusi, viia läbi võimalikult sagedasti piibliteemalisi küsimuste ja vastustega vaimulikke vestlusi ja aktiveerida vanemaid andma lastele koduseid kristlikus vaimus õppetunde.²⁸ Neist otsustest aimdus võimudepoolne tagakiusamise aeg.

Septembris 1928 valiti A. Jürgenson Nõukogude Liidu Evangeelse Luterliku Kiriku Teisel Üldsinodil KKN-i liikmeks rahvuslike koguduste esindajana. Ta jäi sellesse ametisse küll ainult neljaks kuuks, surres 8. jaanuaril 1929. Viimane Leningradi oblasti koguduste esindajate kongress toimus Jaani kirikus 23.-25. septembril 1928, aga 22. novembril andis Eesti KKN selle kiriku koguduse nõukogule hoiule 4000 eksemplari vaimulikku kirjanlust. Pärast piiskopi surma jätkas Nõukogu oma tööd. Eesti koguduste juhtimise võttis enda peale piiskop Laurikkala. Nii saadeti tema nimele Evangeelse Luterliku Kiriku KKN-i ringkiri 1. oktoobrist 1930, et anda edasi informatsiooni Eesti KKN-ile.²⁹ Siiski oli selleks ajaks olukord juba kardinaalselt muutunud.

KOGUDUSEELU SIHIKINDEL HÄVITAMINE JA REPRESSIOONID 1929-1938 (1945)

1929. aastast alustasid võimud kogudusekirikute sulgemise kampaaniat. Üksikuid juhtumeid olid esinenud juba varem. Näiteks augustis 1926 pitseeriti kinni eesti-rootsi-soome Nikolause kirik Kroonlinnas. Kuid see juhtus suletud linnas – Balti mere sõjalaevastiku baasis, mis elas

²⁸ *Ibid*, l. 50-53.

²⁹ L. 141-144, s. 12, n. 1, f. 7383, l. 28, s. 27, n. 3, f. 56, TsGA SPb; Kahle, *Geschichte*, 210-211.

eriliste, palju jäigemate seaduste järgi. Nüüd rippus see oht juba praktiliselt kõigi eesti kirikute, sealhulgas ka neist peamise – Leningradis asuva Jaani kiriku kohal. 19. oktoobril 1929 jõudis oblasti administratiivosakond järeldusele, et selle kiriku sulgemine ning hoone eesti hariduse majale üleandmine on hädavajalik, aga juba 27. oktoobril võtsid Leningradi oblasti täitevkomitee ja Leningradi Nõukogu presiidiumid vastu otsuse kirik sulgeda. Otsust põhjendati sellega, et kirikut “peetakse ülal Eesti kulakute vahenditest ja seda kasutatakse religioosse organisatsiooni sildi all sotsialistliku ülesehitustöö nurjaajamiseks” ning justkui paluksid 95% Leningradi 5225 eestlasest tema sulgemist. See oli ilmne vale, koguduseliikmete arv oli veel vähemalt paarsada ja nad pöördusid kaebusega Ülevenemaalise Täitevkomitee (ÜTK) poole. Asja lõplik lahendamine Moskva poolt venis ning Leningradi võimud sulgesid kiriku 15. aprillil 1930 omavoliliselt, andes hoone edasi eesti hariduse majale. 13. juunil saatis ÜTK presiidiumi sekretariaat Leningradi Nõukogusse telegrammi ettepanekuga peatada kiriku likvideerimine ning vabastada hoone seda hõivavatest organisatsioonidest, 30. septembril aga võttis presiidium vastu määruse pühakoja jätmisest uskliske käsutusse. Kuid ka sellel polnud tarvilikku mõju. Leningradi võimud ei andnudki kirikut koguduseliikmeile tagasi, tuues aina uusi ettekäandeid oma otsuse kasuks ja 30. augustil 1931 võttis ÜTK presiidium vastu lõpliku määruse kiriku likvideerimisest “uute asjaolude ilmnemisel ja hoone faktilise kasutamise tõttu kultuurimajana”.³⁰ Pärast oma pühakoja sulgemist kolis eesti kogudus lätlaste Kristuse Päästja kirikusse ja jäi sinna kuni viimase likvideerimiseni 1938. aasta kevadel. Üle-

³⁰ L. 3, 50-52, 118-119, s. 54, n. 1, f. 7383, l. 35, 270, s. 424, n. 13, f. 3199, l. 29-43, s. 27, n. 3, f. 56, TsGA SPb.

kuulamise 3. veebruaril 1934 ütles läti pastor J. Zalit: "Eestlased võeti meie kirikusse pärast seda, kui nende kirik suleti ning see ka jäeti ÜTK poolt usklikele, kuid juba seestpoolt lõhutuna."³¹

Sarnane olukord oli ka mujal. Nii suleti 1929. aastal Pihkva maakonnas eesti kogudus Pustoperža külas Novoselski rajoonis ja maakonna täitevkomitee ei lasknud pastor M. Eggil sõita Pihkvast välja teenima Serekini rajoonis Luuga koguduses. Usklikud kirjutasid kaebuse ÜTK presiidiumi sekretariaati ja Leningradi võimud olid sunnitud kirjutama täitevkomiteele, et kui Eggi "on kutsutud alalise vaimulikuna, siis takistusi olla ei saa".³² 1928. aasta lõpus saadeti oma kogudusest Domkino asulast välja pastori asetäitja R. Raudmund.

Nõukogude võimuorganid hakkasid aina rohkem võitlema kirikuga repressioonide abil. Raskeima hoobi eesti koguduste pihta andis kollektiivne süüasi 1930. aastast, milles peasüüdistatavaks oli pastor August Masing. Ta oli juba arreteeritud 1928. aastal, kuid pärast seitsmenädalalist viibimist eeluurimisvanglas ta vabastati. Masing oli üks vähestest allesjäänud eesti KKN-i liikmetest. Ta teenis mitmeid oblasti külakogudusi, 1930. aasta algul kutsuti teda pastoriks Leningradi Jaani kirikusse ning ta kavatses 15. veebruarist seal teenima asuda. Kuna tal ei õnnestunud saada elamisluba, siis sõitis ta 8. veebruaril Ondrovo külast linna lähedal asuvasse korterisse Peterhoffis, kus ta 11. veebruaril ootamatult arreteeriti. Järgmisel päeval arreteeriti ka pastori abikaasa Olga. Ajendiks oli Masingu käitumine: ta eiras Vohonski külanõukogu otsust 7. veebruarist saekaatri ja ülejäänud omandi konfiskeerimise kohta ning toimetas

³¹ L. 59, k. 1, s. P-35162, a.u.f., AUFSS SPb LO.

³² L. 29-33, s. 43, n. 1, f. 7384, TsGA SPb.

osa asju Peterhoffi. Ülekuulamisel 12. veebruaril eitas pastor kategooriliselt talle esitatud süüdistusi: “Ma ei tunnista ennast süüdi, et püüdsin peita külanõukogu poolt konfiskeeritud asju. Ma ei teadnud üldse, et minu omand on konfiskeeritud, konfiskeerimismäärust mulle ei tutvustatud.”³³

Masingu arreteerimise tegelikuks põhjuseks oli võimude püüe mitte lubada teda teenima Jaani kirikusse ning üldse hävitada eestlaste usuline elu. Uurimisasja süüdistuskokkuvõttes räägiti otsesõnu sellest, mis kutsus esile repressioonide alguse: “1929. aasta sügisel ja 1930. aasta talvel kasvas evangeelsete sektide aktiivsus.” Seepärast vastati eitavalt ka Ondrovo ja Novo-Niskovitsõ külade elanike palvetele 19. juulist 1930 vabastada pastor ja tema naine, pealegi järgnesid uued arreteerimised. 30. mail pidasid OGPU agendid kinni jutlustaja Aleksander Apsi Novo-Niskovitsõ külast, 2. augustil aga osutusid arreteerituiks veel 12 eesti aktivisti erinevatest Volosovo, Ladi, Osmini ja Krasnogvardeiski (Gattšina) rajoonidest. Suur osa neist olid jutlustajad-misjonärid. Näiteks Karl Leo Issakovo külast Osmini rajoonist oli 1927. aastal saanud pärast piiskop Jürgensonile eksami tegemist KKN-i istungil misjonäridiplomi. 1928. aastal valiti ta Nõukogu koosseisu ja selle järgmise aasta istungil tegi ta pastorieksami. Leo sõitis aktiivselt mööda Leningradi oblasti kolme rajooni külasid, pidades palvekogunemisi ja levitades KKN-i juhatusel 1928. aastal Eestist saabunud kirjandust. 1929. aastal kasvas usklike arv tema kodukülas 14lt 40ni.³⁴

Korduvalt osales eesti KKN-i istungeil ka Karl Kriit, kes viis läbi talitusi Ladi ja osaliselt Osmini rajoonides. Ta

³³ L. 15, k. 1, s. P-66784, a.u.f., AUFBSB SPb LO.

³⁴ *Ibid*, l. 105, 178-180, k. 2.

arreteeriti koos venna Abrami ja poja Voldemariga, kes olid samuti jutlustajad. 9 süüdistatavat mõisteti süüdi 1. novembril 1930 OGPU Täievolilise Esinduse Troika poolt Leningradi sõjaväeringkonnas. A. Masingule ja A. Leole mõisteti 10 aastat koonduslaagrit, K. Leole ja Aleksander Kivisäkile – 5 aastat, aga teistele, sealhulgas K. Kriitile ja Olga Masingule 3 aastat koonduslaagrit. Mõned arreteeritud vabastati süüdistuste tõestamatuse tõttu, aga teiste kohta (näiteks jutlustaja Deniss Mihkelsoni kohta Teškovo külast) avati eraldi toimik. Karistusaja ärakandnuid jälgiti edasi. Nii arreteeriti Aleksander Kivisäk pärast vabastamist ja Ladi rajooni tagasipöördumist mais 1935 uuesti. Ta põgenes, kuid leiti ja pärast kolmandat aresti (26. oktoobril 1935) mõisteti mahalaskmisele, mis asendati 10-aastase vanglakaristusega. August Masing ja tema naine elasid pärast vabastamist Vologdas ja nad arreteeriti jaanuaris 1938 koos veel 14 eestlasega. 10. oktoobril mõisteti Olga Ivanovnale 10 aastat laagrit, aga pastorile kõrgeim karistusmäär - mõne päeva pärast lasti ta maha.³⁵

Sarnane saatus tabas ilmselt ka kuni 1930. aastate keskpaigani Pihkvas teeninud M. Eggit. Seejärel saadeti ta koos teiste allesjäänud jutlustajatega piirioblastist välja. Nende kohustusi võtsid mõningatel juhtudel enda peale elatanud naised, kes kirikliku traditsiooni säilitamise huvides viisid läbi liturgilisi lugemisi. Eesti KKN-i jäänused on ilmselt formaalselt eksisteerinud kuni 1937. aasta maini, kuni kogukonda juhtinud soome praost Laurikkala saadeti Nõukogude Liidust välja Soome. Viimaseks eestlasi teeninud vaimulikuks jäi praost Leo Schultz, kes teenis üksinda kõiki kogudusi Leningradi oblasti loodeosas.³⁶

³⁵ *Ibid*, l. 160-162, 203, 209.

³⁶ Kahle, *Geschichte*, 211-212.

Viimaks 2. augustil 1937 Schultz arreteeriti Moloskovitsõs. Uurimise all olid koos pastoriga veel 9 eesti aktivisti Kingissepa ja Oranienbaumi rajoonidest. Kõiki neid süüdistati nõukogudevastases tegevuses ja Schultzi veel ka illegaalse usulise kogunemise läbiviimises. Asi oli selles, et 1935. aastal katkesid jumalateenistused Novoselos, kuna pastoritel keelati siseneda piiritsooni. Oktoobris 1936 otsustasid koguduse nõukogu liikmed siiski kiriku tegevuse taastada. Sellal ei saanud usklikke üldkoosolek halva ilma tõttu toimuda, kuid 23. mail 1937 kogunesid koguduseliikmed metsas, valisid “dvadtsatka” (kahekümneliikmelise grupi vastutavaid isikuid. – tõlk), otsustasid läbi viia korjanduse ja võimudelt vastava loa saamisel taasalustada alates 1. augustist kirikus jumalateenistusi. Vastuseks sellele palvele suleti kirik ametlikult. Schultzile pandi süüks ka seda, et temalt oli arreteerimisel ära võetud vanemate allkirjadega formularid nende nõusoleku kohta oma lapsi konfirmeerida. Pastorile ja ülejäänud üheksale süüdistatavale mõisteti 19. novembril 1937 kõrgeim karistusmäär ning 24. novembril lasti nad Levašovo tühermaal Leningradi lähistel maha.³⁷

Vaimulikkonna hävitamine aitas kaasa viimaste eesti kirikute hävitamisele. 1937. aasta juulis suleti Jaani kirik Kotli asulas, 1938. aasta algul Kolmainu kirik Bolšoje Kuzemkinos ja Jaani kirik Gubanitsõs, oktoobris “Valge kirik” Moloskovitsõs jt. Kogu praegusel Leningradi oblasti territooriumil jäi kuni 1940. aasta suveni alles ainult üks eesti kirik ja seegi Narva jõe äärsel territooriumil Kallivere külas, mis kuulus alates 1920. aastast Eestile. Kuni Tartu rahulepingu sõlmimiseni kuulus kogukond Kuzemkino koguduse juurde, seejärel sai iseseisvaks ja 1930. aastal ehitati

³⁷ L. 14-29, 250-254, s. P-47299, a.u.f., AUFBSB SPb LO.

tema jaoks puukirik. See kirik suleti juba varsti pärast ümbruskonna liitmist Nõukogude Liiduga.³⁸

Eestlaste ümberasustamine piiritsoonist 1937-1938 haaras ka neid, kes kuni selle ajani püüdsid säilitada luterlikku koguduseelu. See osaline deporteerimine viis hävitamisprotsessi lõpule. Tõsi, Saksa okupatsiooni perioodil 1941-1944 alustasid osa kirikuid – eesti kirik Pihkvas, Kuzemkino koguduse pühakoda jt – taas oma tegevust, kuid see oli lühiajaline ilming. Alles kevadel 1993 loodi Peterburis taas ametlikult registreeritud eesti luterlik kogudus, mis rendib ruume Püha Mihhaili kirikus. Tallinnast kohalesõitev pastor viib seal igakuiselt läbi jumalateenistusi eesti keeles.³⁹ Linnas ja oblastis elavate eestlaste väike hulk ei luba rääkida nende koguduste tegevuse täieliku taastamise võimalikkusest, kuid vägivaldselt katkestatud traditsiooni uuendamine on saanud juba teoks.

JÄRELDUSED

Tehes kokkuvõtteid, tuleb nentida, et esimesi revolutsioonijärgseid aastaid iseloomustab eesti luterlaste usulis-rahvusliku eneseteadvuse ning vastavalt ka kogu-

³⁸ L. 179, s. 50, n. 33, f. 7384, l. 72-74, 81-82, s. 7, n. 2, f. 9620, TsGA SPb.

³⁹ Kurilo, *Očerki*, 50. Alates novembrist 1999 peetakse jumalateenistusi ajaloolises eesti rahva omandis - Peterburi Jaani kirikus, mille renoveerimine toimub sammhaaval. Jumalateenistused toimuvad kaks korda kuus ja alates septembrist 2002 hakkavad olema iga nädal, kuna diakon Herki Talen asub elama Peterburi. Koguduse olukord on stabiliseerunud, sellesse kuulub praegu 90 inimest. Kuna kirikuhoone leiab kasvaval määral kasutust ka Eesti Kultuurikeskusena, toob see tõenäoliselt kaasa ka koguduse kasvamise. Sisuliselt on välja kasvanud kolmnurk: kogudus - Peterburi Eesti Selts - Peterburi Jaani Kiriku Fond, kellede koostöö edukusest sõltuvad edasised arengud - Peeter Kaldur, elektronkiri tõlkijale, 14.05.2002.

duseelu märgatav areng. Selle tulemusena loodi 1921. aastal esmakordselt Venemaa ajaloos Eesti Kõrgem Kirikunõukogu, mida kuni 1929. aastani juhtisid piiskopid – algul Oskar Palsa ning hiljem Aleksander Jürgenson. Kasvas ka koguduste arv, jõudes ainuüksi Looderajoonis 1920. aastate keskpaigaks 18-ni. Tõsi, juba alates 1918. aastast hakkasid usuelule ebasoodsat mõju avaldama nõukogude võimu kirikuvastased aktiioonid, kuid kuni 1920. aastate lõpuni oli neil üldiselt lokaalne iseloom ja nad ei mõjutanud koguduste elu kuigi põhjalikult. Esimene suhteliselt soodne periood lõppes 1928. aastal. Alates 1929. aastast muutus olukord olulisel määral. Nõukogude juhtkonna sihikindel poliitika, mis oli suunatud usuühingute hävitamisele, viis 10 aasta jooksul kõigi eesti kirikute sulgemiseni, koguduste likvideerimiseni, kõigi pastorite ja paljude ilmikaktivistide arreteerimiseni. 1929-1937 jätkas KKN formaalselt eksisteerimist, kuid mingit märgatavat rolli ta enam ei mänginud, lakkas eesti koguduste esindajate kongresside läbiviimine jms.

Kolmas periood kestis 1938-1945. Eestlaste osaline deporteerimine piirirajoonidest viis hävitusprotsessi lõpule. Mõned kogudused taastati lühikeseks ajaks saksa okupatsiooni aastail osal Leningradi oblasti territooriumist, kuid 1944-1945 suleti nad taas. Esialgu on veel raske määratleda usu pärast kannatanud eesti pastorite ja koguduseliikmete arvu. Nähtavasti oli neid sadu. Andmete kogumine nende kohta on edasise uurimistöö olulisimaks ülesandeks. Palju on selles vallas juba tehtud – läbi on vaadatud kümneid repressseeritud luterlaste uurimistoimikuid Föderaalse Julgeolekuteenistuse arhiivides ja töö jätkub.

Vene keelest tõlkinud Riho Altnurme